

जागतिकीकरण आणि भारतातील दुग्धव्यवसाय तुकाराम नारायण शिंदे

(इतिहास विभाग), अ.आर.बुर्ला महिला महाविद्यालय, सोलापूर

शोध सारांश : भारतात शेतीचा जोड व्यवसाय म्हणून दुग्धव्यवसायाकडे पाहिले जाते. गेल्या चाळीस वर्षात दुध उत्पादनात प्रचंड प्रगति झाली आहे. एकेकाळी देशात 25 दशलक्ष टन दूधाचे उत्पादन होत होते. पण आज त्यामध्ये वाढ होवून 75 दशलक्ष टनापेक्षा अधिक उत्पादन होत आहे. अर्थात याचे श्रेय दुधकांतीचे (श्वेतकांती) जनक डॉ. व्ही. कुरियन यांना जाते. त्यांचे अथक परिश्रम व नियोजन यामुळेच देशात श्वेतकांती घडून आली. मात्र आज जागतिकीकरणाच्या युगात दुग्धव्यवसायावर संकट आले आहे आणि म्हटले तर जागतिक पातळीवर मोठा व्यवसाय करण्याची संधीही उपलब्ध झाली आहे. मात्र यासाठी मुबलक व स्वस्त मजुरांचा उपयोग करीत पाश्चिमात्य राष्ट्र प्रमाणे आधुनिक पध्दतीने, तंत्रज्ञानाच्या मदतीने दुग्धव्यवसाय करणे आवश्यक आहे. तरच जागतिकीकरणामुळे दुग्धव्यवसायासमोर जे संकट उभे राहिले आहे. त्याचे सुवर्णसंधीत रूपांतर होवू शकेल.

प्रस्तावना –

आजचे जागतिकीकरण म्हणजे युरोपियन राष्ट्र व अमेरिका यांचा आधुनिक साम्राज्यवादी अवतार आहे. सद्यस्थितीत युरोपियन राष्ट्र व अमेरिका यांना एखाद्या देशात आपली प्रत्यक्ष राजकीय सत्ता स्थापन करून त्या देशाचे आर्थिक शोषण करणे अशक्य आहे. मात्र आज जागतिकीकरणाच्या माध्यमातून एखाद्या देशात राजकीय सत्ता स्थापन न करताही या राष्ट्रांना जगातील राष्ट्रांचे आर्थिक शोषण करणे शक्य झाले आहे. मात्र या राष्ट्रांनी जागतिकीकरणाच्या अंमलबजावणीसाठी जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी व जागतिक व्यापार संघटना यांना पुढे केले आहे. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचाही जागतिकीकरणाच्या अंमलबजावणीत महत्त्वाचा वाटा आहे. जागतिकीकरणाला जगातील अनेक देशातील अनेक व्यवसाय बळी पडत आहेत. या दृष्टीकोनातून भारतातील दुग्धव्यवसायाचा जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर विचार होणे आवश्यक आहे.

जागतिकीकरण आणि भारत

दळणवळणाच्या क्षेत्रात गेल्या कांही दशकात जी कांती घडून आली. त्यामुळे जागतिकीकरणाच्या प्रकियेला मोठी गती मिळाली आहे. जगामध्ये राष्ट्र खूप असली तरी प्रत्येक राष्ट्राच्या दृष्टीने जागतिकीकरणाचा अर्थ हा वेगळा आहे. विशेषतः भारतासारख्या देशामध्ये, जिथे पन्नास ते शंभर रुपये मिळविणारे चाळीस कोटी नागरिक राहतात. ज्यांचे आयुष्य दारिद्र्यरेषेवरच आहे. जे बेरोजगार किंवा अर्धबेरोजगार आहेत. त्या देशाच्या दृष्टीने जागतिकीकरणचा अर्थ निश्चितच वेगळा आहे. जागतिकीकरणामुळे प्रत्येक देशात बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यांच्या आड लपून जागतिक अर्थव्यवस्था व जागतिक राजकीय व्यवस्था निर्माण करावयाची आहे. जगभरात जेवढ्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या आहेत, त्यांनी आजघडीला संपूर्ण जगात केवळ पाच कोटींच्या आसपास व्यक्तींना रोजगार दिला आहे. या कंपन्यांचा जगभरातील पसारा व त्यातून होणारी उलाढाल याचे प्रमाण लक्षात घेता रोजगार निर्मितीचा त्यांचा हा वेग आणि प्रमाण अत्यंत तुटपुजे आहे. भारतासारख्या बेरोजगारीने ग्रस्त असलेल्या देशात व्यवसाय सुरु करू पाहणा-या प्रत्येक बहुराष्ट्रीय कंपनीला फक्त तिचा धंदा बघायचा असतो. तिला भारतातील बेरोजगारीशी, ती दूर करण्याशी काहीही देणे घेणे नसते. तसेच येथील जनतेची कयशक्ती वाढावी, तिच्या श्रमाचे मूल्य वाढवावे यात या कंपनीला कोणतेही स्वारस्य नसते.

असे जरे असले तरी भारतात जे कोणी धार्मिक आणि वैचारिक सनातनवादापासून मुक्त आहेत. त्यांना मात्र या नव्या बदलत्या वातावरणात स्वतःची भरभराट साधण्याची संधी आहे. कर्मकांड आणि कट्टर स्वरूपाची धार्मिकता, सनातनपणा ज्या समाजात आहे तो समाज या बदलापुढे टिकाव धरणे शक्य नाही कारण तो अजूनही 15 व्या शतकात वावरत असल्यासारखा आहे. त्यामुळे त्यांना या बदलांना सामोरे जायचे असेल तर त्यासाठी त्याला स्वतःमध्ये खूप परिवर्तन घडवून आणणे आवश्यक आहे.

श्वेतकांतीचे जनक : डॉ. वर्गीस कुरियन

भारतात पशुधन मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध आहे. दुष्काळाचा अपवाद वगळता जनावरांना वर्षभर मुबलक ओला व कोरडा चारा उपलब्ध होवू शकतो. शेतीबरोबरच पशुचेही व्यवस्थापन केले तर पशूपासन मिळणा-या उत्पन्नात वाढ होवू शकते. कदाचित हे विचारात घेवूनच डॉ. वर्गीस कुरियन यांनी इ.स. 1970 मध्ये ' नॅशनल डेअरी डेव्हलपमेंट बोर्ड ' मार्फत ' ऑपरेशन फलड कार्यक्रम सुरु केला. हा कार्यक्रम जगातील सर्वात मोठा एकात्मिक डेअरी विकास कार्यक्रम त्यावेळी ठरला. त्यांनीच ' अमूल ' ही संस्था सुरु केली. डॉ. कुरियन यांनी

ग्रामीण भागातील जनतेचे सहकार्य घेवून देशात श्वेतकांतीच्या रूपाने दूधाचा महापूर निर्माण केला. डॉ. वर्गीस कुरियन यांच्या या योगदानामुळे दुध उत्पादनाबाबत भारताची जागतिक पातळीवर चर्चा होतू लागली.

भारतातील पशुधनाची वैशिष्ट्ये :-

1. जगातील एकूण पशुधनाच्या 16% गायी, म्हशी आणि 17%, बकरी भारतात आहेत.
2. पशुधनाच्या क्षेत्रात मुख्य आणि सहायक कार्यात 30% लोक कार्यरत असून यामध्ये महिलांची संख्या लक्षणीय आहे.
3. इ.स. 2003-04 मध्ये एकूण निर्यातीमध्ये 10,000 कोटी रूपयेपेक्षा अधिक योगदान होते.
4. भूमिहीन सिमांत आणि अल्पभूधारक शेतक-याकडे 80% पेक्षा अधिक गोधन आहे.

भारतातील दुध उत्पादन आणि दुधाची दरडोई उपलब्धता

वर्ष	दुध उत्पादन(दशलक्ष टन)	दरडोई उपलब्धता प्रतीदिवस / ग्रॅम
इ.स. 1990-91	53.9	176
इ.स. 2000-01	80.7	220
इ.स. 2003-04	88.1	231
इ.स. 2004-05	92.5	233
इ.स. 2005-06	97.1	241
इ.स. 2006-07	100.9	246
इ.स. 2007-08	102.0	246

वरील आकडेवारी पाहिल्यास असे लक्षात येते की, भारतात दुध उत्पादनात सातत्याने वाढ होत असल्याचे दिसून येते. इ.स. 1950-51 मध्ये दुधाचे उत्पादन केवळ 17 दशलक्ष टन होते. पण पुढील काळात त्यामध्ये सातत्याने वाढ होवून 2007-08 मध्ये 102 दशलक्ष टनापर्यंत वाढले. अर्थात दुध उत्पादनात जी वाढ झाली आहे ती प्रामुख्याने गेल्या 40 वर्षात डॉ. कुरियन व खेडयापाडयात विखुरलेला शेतकरी वर्ग यांच्या अथक परिश्रमातून ही वाढ झाली आहे.

जागतिक दूध उत्पादनात भारताचे स्थान

जागतिक अन्नसंघटनेच्या अहवालानुसार जागतिक दूध उत्पादनात 556 दशलक्ष टनापर्यंत वाढ झालेली आहे. तर इ.स. 2007-08 मध्ये 102 दशलक्ष टन दूध उत्पादन करून आपण जगात अग्रेसर आहोत. या क्षेत्रात 12.4% दशलक्ष लोकांना रोजगाराची संधी उपलब्ध झाली आहे. अल्पभूधारक, भूमिहीन, शेतमजूर व सिमांत शेतक-यांना रोजगाराचे साधन व आर्थिक लाभ मिळवून देणारे हे क्षेत्र 1 जानेवारी 1995 रोजी स्थापन झालेल्या जागतिक व्यापार संघटनेमुळे व्यापाराच्या दृष्टिकोनातून जागतिक पटलावर पोहोचले आहे. भारत कांही प्रमाणात आपल्या दुग्धजन्य पदार्थाची निर्यात करीत असला तरीही निर्यात किरकोळ स्वरूपाची आहे.

जागतिक व्यापारात भारताला उपलब्ध संधी

जागतिकीकरणाच्या युगात भारताला दुग्धजन्य पदार्थांच्या व्यापारात मोठी संधी उपलब्ध आहे. कारण-

1. स्वस्त मजूर व परंपरागत व्यवस्थापन यामुळे भारतीय दुधाची किंमत कमी आहे.

2. जनावरांची संख्या अधिक, तसेच अत्यंत चांगल्या अशा गायी व म्हशींच्या जाती आहेत.
3. मनुष्यबळाचा योग्य वापर करून जागतिक बाजारपेठेतील हिस्सा वाढवून परकीय चलन प्राप्त करता येऊ शकते.
4. दुधाची कमतरता असलेल्या आशिया व आफ्रिका खंडातील देशांमध्ये निर्यातीला वाव आहे. इ.

भारत व इतर दुध उत्पादक देश

सध्या आंतरराष्ट्रीय दुग्ध व्यवसायावर अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड व अन्य युरोपीय राष्ट्रांचे वर्चस्व आहे. ही राष्ट्रे आपल्या देशातील दुग्धव्यवसायिकांना भरीव अशा प्रकारची अनुदान व अर्थसहाय्य देतात. वास्तविक पाहता गॅट करारानुसार कोणत्याही देशातील सरकार विशिष्ट प्रकारच्या कृषीजन्य उत्पादनावर ठराविक प्रमाणापेक्षा जास्त अशा सबसिडी देऊ शकत नाही. या ठराविक सबसिडीदेखील ठराविक काळाने रद्द कराव्या लागणार आहेत. असे असतांनाही या नियमातून पळवाट काढून ही बडी राष्ट्रे त्यांच्या दुग्धव्यवसायिकांना सबसिडी किंवा अर्थसहाय्य या स्वरूपात ही अनुचित प्रथा मोठ्या प्रमाणात या देशात अनुसरली जात आहे. परिणामी या देशातील दुग्ध आणि दुग्धजन्य उत्पादनांच्या किंमतीशी भारतीय दुग्धव्यवसायिक आणि त्यांनी निर्माण केलेली उत्पादने स्पर्धा करू शकत नाहीत.

जागतिकीकरणामुळे भारतीय दुग्धव्यवसायासमोर निर्माण झालेली आव्हाने

भारताने स्वीकारलेल्या जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमुळे ग्रामीण लोकांच्या उपजिविकेचा भक्कम आधार असलेल्या दुग्धव्यवसाय जागतिक व्यापार संघटनेच्या कराराच्या अंतर्गत आला. या करारातील दुग्धव्यवसायाच्या संदर्भातील तरतूदीमुळे भारतीय दुग्धव्यवसायासमोर अनेक आव्हाने निर्माण झाली आहेत.

1. जागतिक व्यापार संघटनेची दुग्धव्यवसायासंदर्भात अवलंबलेले धोरण विकसित देशाला फायद्याचे असून भारतासारख्या विकसनशील देशावर अन्याय करणारे आहे.
2. दुग्धजन्य पदार्थांच्या निर्यातीवरील अनुदान कमी करण्याचे धोरण ज्यावेळी अंमलात आणले गेले. त्यावेळी विकसित देशातील निर्यातीवरील अनुदान उच्च पातळीवर होते. त्यामुळे अनुदान कपातीच्या वेळेत विकसित देशांनी केलेली कपात खूपच अल्प होती.
3. जागतिक व्यापार संघटनेच्या तरतूदीनुसार आयात करात कपात करण्याबाबत दिलेल्या सवलतींचा फायदा घेवून विकसित देशांनी दुग्धजन्य पदार्थांच्या आयात करात कमीतकमी कपात केली.
4. कांही राष्ट्रांना व्यवसाय सुरक्षिततेच्या नावाखाली आयात कर वाढविण्याची परवानगी देण्यात आली. त्यामुळे त्यांचा फायदा त्या राष्ट्रांना झाला. भारताला होवू शकला नाही.
5. दुग्ध व्यवसायासंदर्भातील तरतूदीमुळे विकसित देशातील स्वस्त दुग्धजन्य पदार्थांनी भारतीय बाजारपेठ काबीज केली.
6. विकसित राष्ट्रांतील दुग्धव्यवसायांना मिळालेल्या सवलतींमुळे भारतीय व्यवसायांना अनैतिक स्पर्धेला तोंड द्यावे लागत आहे.
7. दुग्ध व्यवसायांच्या जागतिक स्पर्धेसमोर टिकण्यासाठी खाजगी उत्पादकांकडून दुधात भेसळ करण्याची शक्यता वाढली आहे.

एकूणच वरील परिस्थितीमुळे आज तर भारतीय दुग्धव्यवसायिक 9/- रुपये लिटरने जागतिक बाजारपेठेत दुग्ध विकण्यास गेला तर कुणीही त्याचे दुग्ध घेणार नाही. जरी या व्यवसायिकाने तोटा सहन करून दुग्ध आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत विकण्याचे ठरविले तरी ते स्वस्त आहे म्हणून देखील ते कोणी घेणार नाही. कारण गॅट करारात व्यापारबाहय काही तरतूदी आहेत. त्याचा दुग्ध व्यवसायाला फटका बसणार आहे. भारतातील दुग्ध मानवी हाताने काढलेले असते. यंत्राने नाही. जनावरांची स्वच्छता व आरोग्य राखले जात नाही. या सबबीखाली भारतीय दुग्ध जरी स्वस्त विकायचे ठरविले तरी ते घेतले जाणार नाही. थोडक्यात आंतरराष्ट्रीय स्वच्छतेचे आणि आरोग्याचे जे निकश आहेत ते जर भारतीय दुग्ध उत्पादनात पाळले नाहीत तर ते दुग्ध आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत कोणी फुकटही घेणार नाही अशी स्थिती आहे.

उपाययोजना :

- भारतीय दुग्धव्यवसायासमोर जागतिकीकरणामुळे जी आव्हाने निर्माण झाली आहेत. त्याला सामोरे जाण्यासाठी खालील उपाययोजना आवश्यक आहे.
1. वाहतूक व्यवस्था व उर्जा यांचा विकास घडवून आणणे. आवश्यक आहे.
 2. जागतिक स्पर्धेसमोर टिकण्यासाठी दुग्ध उत्पादन प्रक्रिया व विक्री या क्षेत्रात

मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे.

3. दुधाची उत्पादकता वाढविण्यासाठी जनावरांच्या सुधारित जातीचा अवलंब करून जनावरांच्या गोठ्यातील व्यवस्थापन, आहार व्यवस्थापन व आरोग्य व्यवस्थापन इ. गोष्टीमध्ये शास्त्रीय दृष्टिकोन अवलंबणे आवश्यक आहे.
4. दुग्ध उत्पादन प्रक्रिया, पॅकेजिंग, आधुनिक तंत्रज्ञान व व्यावसायिक नियोजन करून गुणवत्ता सुधारणे आवश्यक आहे. जागतिक बाजारपेठेत आपल्या दुग्धाचा खप वाढविण्यासाठी त्यामध्ये असणा-या जीवजंतूच्या प्रमाणावर आपण नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे. बिनसरकारी स्वतंत्र संस्थेकडून उच्च गुणवत्तापूर्ण उत्पादनाची मानके ठरवून त्यांची अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे.
5. देशांतर्गत उत्पादकांना शासनाकडून संरक्षण देण्यासाठी जागतिक व देशांतर्गत बाजारभाव एकाच पातळीवर ठेवणे आवश्यक आहे. यासाठी अनियंत्रित आयात रोखण्यासाठी योग्य तो आयातकर लावणे गरजेचे आहे.
6. दुग्धजन्य पदार्थांची गुणवत्ता टिकविण्यासाठी व मानकांची काटेकोर अंमलबजावणी करण्यासाठी कडक कायदे करून त्याची अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे.
7. जास्तीत-जास्त नफा मिळविण्यासाठी व दुग्धाची किंमत कमीत कमी पातळीवर ठेवण्यासाठी उत्पादन खर्च कमी करणे गरजेचे आहे.
8. जागतिक दर्जाची गुणवत्तापूर्ण उत्पादने तयार करण्यासाठी शेतकरी, महिला व दुग्ध व्यवसायात गुंतलेले इतर लोक इ. ना प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.
9. पशुधनाच्या दुग्धाची उत्पादकता वाढविण्यासाठी जनावरांना योग्य आहार व मुबलक चा-याची व्यवस्था करणे आवश्यक आहे.
10. दुग्धाची उत्पादकता जनावरांच्या आहारबरोबरच आरोग्यावर सुध्दा अवलंबून आहे. त्यामुळे जनावरांचे आरोग्य सांभाळणे, त्यांची चांगली देखभाल करणे आवश्यक आहे.

सारांश :-

जागतिकीकरणामुळे भारतातील सर्वच व्यवसायासमोर मोठे संकट निर्माण झाले आहे. मात्र आपण या सर्वांचा खंबीरपणे मुकाबला केला पाहिजे. तरच आपण जागतिकीकरणाच्या प्रवाहात टिकून राहू शकू. यानुसारच दुग्ध व्यवसायाकडे पाहिले पाहिजे. त्याच बरोबर गायीची केवळ पूजा न करता तिच्या बरोबर सर्व दुग्ध उत्पादक जनावरांचे संवर्धन केले पाहिजे. दुग्ध व्यवसायात जागतिक पातळीवर जे बदल व सुधारणा होतात. त्याही तात्काळ आत्मसात करणे आवश्यक आहे. तरच भारतातील दुग्धव्यवसाय जागतिकीकरणाच्या लाटेत टिकून राहील.

संदर्भ :-

1. दुग्धव्यवसाय दशा आणि दिशा, पाटील आणि कुंभार, आशानंद प्रकाशन कोल्हापूर.
2. दुग्ध व्यवसाय विशेषांक किसानशक्ती, कोल्हापूर.
3. जागतिकीकरण भारतासमोरील आव्हाने प्रा. जगत कराडे.
4. कृषि अर्थव्यवस्था का उदारीकरण, सुबहसिंह यादव.
5. जागतिकीकरण नवीन गुलामगिरी, अँडमिरल भागवत विष्णू, समता प्रकाशन, नागपूर.